

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДУ Р-1520: СІЛЬСЬКІ УПРАВИ ХЕРСОНЩИНИ

Важливим компонентом вивчення історії часів Другої світової війни є, на нашу думку, два ключових завдання. По-перше, широке залучення нових джерел, в яких відкриваються невідомі сторінки історії України. І в цьому напрямку останнім часом зроблено значні кроки вперед у дослідженнях А.В. Фоміна, С.І. Власенко, Л.А. Ковальської та І.М. Спудак [1] тощо. В той же час не можна не констатувати, що головний масив джерел у цих дослідженнях це, як правило, документи, що зосереджені у фондах центральних архівів, що репрезентували центральні структури: рейхскомісаріат «Україна», штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей, німецьку групу армій «Південь». Також використовувалися фонди регіональних управлінь генеральних округів, де зібрано узагальнюючі матеріали, директивні рішення, звіти крупних посадовців і військових та загально-статистичну інформацію. Не чисельний матеріал низових управлінських структур та органів самоврядування в означених дослідженнях репрезентував окремі регіони України.

По-друге, потрібно активізувати дослідження саме документів, що відбивають життя і діяльність низових управлінських структур та органів самоврядування, що в сучасних дослідженнях, більшою мірою, не чисельні або носять ілюстративний характер.

Виходячи з того, що формування системи нового порядку мала декілька рівнів реалізації, де у вищому і середньому вироблялися доктрини і стратегії та формувалися засади і принципи організації цього порядку, а в нижньому здійснювалося його втілення в реальне життя, ми вважаємо, що саме останній рівень становить найвищу цінність. Ця цінність визначається тими характеристиками, що мала низова ланка організації влади через свою наближеність до населення, через необхідність реагування на виклики окупованого простору, через наявність в ній зони контакту і взаємодії представників окупаційної влади і місцевого населення, починаючи від активних колаборантів і закінчуючи пасивними пересічними виконавцями.

Матеріали фонду «Сільські управи Херсонщини» надають можливість здійснити історичну розвідку того, як реалізовувалися принципи «нового порядку», як положення ідеологічної доктрини, загальні політичні засади та господарські ініціативи реалізовувалися в умовах прямого контакту з населенням, як вони виявляли себе в умовах реального життя на місцях.

У фонді зібрано матеріали, що репрезентують сучасну територію Херсонської області, простір якої в означений період входив до складу двох генеральних округів (областей) [2]. Правобережна Херсонщина перебувала під юрисдикцією генерального округу «Миколаїв» і складалася з округів «Херсон» та «Олександрштадт» (Велика Олександрівка – перейменована за дозволом Рейхскомісара України з 1 травня 1942 р. [3, арк. 90]). Лівобережна Херсонщина перебувала під юрисдикцією генерального округу «Крим» (пізніше підокруг «Таврія» із центром у Мелітополі) і складалася з округів «Генічеськ», «Каховка» та «Олешки» (суч. Цюрупинськ).

Умови життя селянства Херсонщини регламентувалися низкою заходів органів влади. Ми пропонуємо розглянути окремі епізоди періоду окупації, в яких розкриваються реалії життя населення.

Важливою сферою діяльності органів управління стало налагодження виробничого процесу, важливим елементом якого була трудова повинність. Для ефективнішого виконання трудової повинності окупаційна влада запроваджувала власну організацію праці селянства Херсонщини. Для виправдання «нового порядку» було запропоновано ідеологічне підґрунтя. У зверненні до «Сільських старост і голів колгоспів» наголошувалося, що «...протягом 12-13 років існування колгоспів вся земельна територія, засоби виробництва й інші матеріальні цінності зведені і прилаштовані для ведення укрупненого машинізованого господарства, при якому були великі можливості для окремих осіб і груп байдикувати і жити з привілеями за

рахунок сумлінних трударів, які отримували за свою працю обмежену можливість напівголодного існування, що в результаті отруїло у них любов до праці і позбавило його приватної господарської ініціативи». А тому керівництво Голопристанської районної управи, констатуючи, що «...переможна Німецька армія вигнала з української землі ненависних більшовиків...» заявляла, що ця армія завоювала нам «право на реорганізацію нашого сільського господарства і ліквідацію колгоспів» [4, арк. 29].

Усвідомлюючи, що реорганізація колгоспів на ґрунті нових законів потребує довготривалого періоду на підготовчі роботи, керівництво районних управ планувало проведення весняної посівної кампанії 1942 р. спільними силами усього сільського населення з високим рівнем усвідомлення важливості завдання. З метою максимального засвоєння площ посівами постала потреба внесення зміни в організацію загальної праці. За розпорядженням Олешківського окружного коменданта Липке (Олешківський, Голопристанський і Скадовський райони) передбачалося: 1) Проведення польових робіт з ранку і до пізнього вечора у будні, вихідні та святкові дні; 2) Створення таборів у полі для забезпечення цілодобового перебування на місці робіт, без відлучок додому; 3) Організація в полі громадського харчування; 4) Створення бригад, поділених на упряжки, за якими закріплювалася тяглова сила й інвентар, і до кожної бригади, упряжки та окремого робітника доводилося конкретне планове завдання; 5) Підбір для організації польових робіт кращих господарів; 8) Проведення щоденного обліку виконаних робіт за кількісними й якісними показниками з можливістю підведення підсумків по закінченню робіт по кожному учаснику посівної кампанії; 9) Запровадження з метою заохочення особам, які продемонстрували високе виконання посівної програми і гарний догляд тягової сили, відповідні премії і першочергове зарахування на отримання прав щодо самостійного господарювання [4 арк 26, 29, 39]. Усвідомлюючи, що «...всякі недільні дні та свята піднімають працездатність кожної людини», окупаційна влада наголошувала на тому, що для подолання «...викликаного советами лиха..., ...окремі особи мусять вміти відмовитися» від цього і «кожен день будуть працювати з ранку до вечора». Єдині свята, які гарантувалися у 1942 р. як вихідні були: Новий рік – 1 січня, Пасха – 5-6 квітня, Свято праці – 1 травня, Трійця 24-25 травня, Різдво – 25-26 грудня [3, арк. 122].

Прагнучи максимально досягти найвищого рівня працездатності населення на підставі Постанови німецького керівництва про новий земельний лад, про збільшення присадибної землі Районні управи зобов'язували сільські управи якнайбільше приділяти цьому уваги і добиватися такого стану, щоб все працездатне населення було зайняте працею на полі та в садибах, щоб надалі цілком позбутися безтурботного марнування часу та гулянок по вулицях у робочій час. Наголошувалося, що «...село повинно жити напруженою, діловою працею» [4, арк. 37]. Робочий режим 9-тигодинних сільськогосподарських робіт у громадських господарствах для людей і тягової сили встановлювався наступний: початок роботи з 5 години ранку до 11 години дня (з відпочинком з 8.30 до 9 год.), потім з 11 години до 13.00 обідня перерва, з 13.00 до 16.30 продовження роботи [5, арк. 50]. На території встановлювався Берлінський час, для чого стрілки потрібно було перевести на 1 годину назад [6, арк. 194]

Новий трудовий режим передбачав і взяття на облік уже з жовтня 1941 р. і молоді віком від 14 до 20 років для притягнення її до обов'язкової трудової повинності, крім тої її частини, яка вже працювала в колгоспах, установах і на підприємствах. Незадіяну у сільськогосподарському виробництві та на підприємствах молодь передбачалося використовувати на ремонті шляхів, приведенні місцевості у належний стан, прибиранні тощо. Передбачалося створення окремо чоловічих і жіночих бригад по 20-30 осіб. Робота, яку вони повинні були виконувати вважалася громадською, тобто для блага народу, і не підлягала оплаті. Робочий час для молодіжних бригад становив на день 4 години. Початок і кінець робіт визначався рішенням управ у кожному населеному пункті [4, арк. 56, 81]

Приділяючи педантичну увагу до організації роботи і звітності німецьке керівництво і районні управи ретельно стежили за співпрацею сільських громад з військовими частинами. Така ситуація була викликана безсумнівним пріоритетом військових окупаційних сил, з одного боку, та прагненням максимально стимулювати активну роботу селян, що мало для харчового

забезпечення Вермахту і Німеччини, з іншого боку, не менше значення. Саме тому протягом 1942 р. було проведено облік вилученого майна громадських господарств (інвентар, коні, худоба і т.п.) військовими частинами, яке було визначено як складова обов'язкових держпоставок [5, арк. 11]. Роботи для військових частин здійснювалися за чіткими тарифами. Робочий день пари коней коштував 29 крб., а робітника – 8 крб. [7, арк. 39]. У зв'язку з масовим залученням людей і тяглової сили на виконання робіт для військових частин Скадовська райуправа 5 лютого 1943 р. усім сільським управам запропонувала налагодити чіткий облік таких робіт із вказуванням дати, замовника, кількості задіяних коней та підвод, маршрут перевезення, назва і вага вантажу. Це робилося для того, щоб надавати повідомлення про витрати людино- і конеднів для частин, які не оплатили виконані роботи [8, арк. 213, 216].

Проте, найбільші проблеми виникали у стосунках з румунськими частинами. Вже з грудня 1941 р. окружні коменданти вимагали доповідати про порушення румунськими військовими частинами: вимагання поставок харчів, худоби без відповідних дозволів органів влади, конфіскація коней [4, арк. 106, 166]. Обсяги таких конфіскацій були досить значними. Але запропонована у липні 1943 р. форма вирішення проблеми шляхом витребування усіх збитків, завданих румунськими військовими частинами під час їх виведення через німецьку місію в Румунії. Для цього було необхідно надати до райуправи клопотання про відшкодування збитків, квитанції та свідчення постраждалих [8, арк. 38].

У той же час архівні матеріали містять значний обсяг інформації про роботу органів управління щодо захисту сімей, члени яких виїхали до Німеччини. Так, в Олександрштадтському окрузі почалося розкрадання «майнових цінностей (меблі, посуд тощо) та худоби і птиці тих, хто відбуває трудову повинність у Німеччині». Окружний комісар 31 липня 1943 р. надав розпорядження сільським старостам про забезпечення зберігання майна, худоби, птиці й врожаю з присадибних та орендних ділянок остарбайтерів, для чого воно приймалося по опису на облік до громади. Відповідальність за його збереження покладалося на старост сільських управ і громади. У розпорядженні наголошувалося, що ці дії спрямовані на те, щоб «...ті, хто відбуває трудову повинність, повинні бути переконані, що після повернення з Німеччини вони отримають своє майно у цілісності» [15, арк. 55]. Крім цього всі сім'ї «тих осіб, які від'їхали добровільно на заробітки до Німеччини», бралися на облік для отримання грошової допомоги в сільських управах [9, арк. 71; 10, арк. 32-33]. За спеціальною формою підлягали обліку усі, хто перебував на утриманні з обов'язковим виділенням старих і дітей до 16 років та осіб, які мають довідки про непрацездатність і право на отримання допомоги. Обов'язковою вимогою було вказування у формі по обліку національності [7, арк. 152]. Також сім'ї остарбайтерів, в першу чергу, забезпечувалися кормами і пальним [11, арк. 11].

Не менш важливою сферою діяльності окупаційного режиму стала організація оподаткування населення. Прагнучи максимально виставити себе як режим, для якого головна мета це піклування про людей, органи управління декларували, що «...стягнення податків з населення має на меті відкриття безплатного навчання в школах, відновлення лікарень, утримання старостату та інші потреби району». З цього приводу старостам наказувалося проводити роз'яснювальну роботу серед населення, щоб податки збиралися в строк. Строки сплати податків чітко регламентувалися. Навіть не оминув оподаткування і період кінця 1941 р., коли в умовах бойових дій відбулося поглинення Херсонщини. Податком обкладалися громадяни – чоловіки від 18 до 60 років і жінки від 18 до 50 років, а також і ті, яким в податковому році виповнювалося 18 років (податок за 1941 р. становив 30 крб.). Сільгосподаток брався з громадських господарств у розмірі 3 % з валового прибутку. Податок з підприємств кустарних та промислових (млини, молочні пункти тощо) - 2 % з валового прибутку. Податок з індивідуального селянського господарства (подвірний податок), за інструкцією, вираховувався з площі садиби, кількості корів, коней, човнів рибальських та транспортних. Від загальної суми оподаткування окремою статтею у звітних документах вказувалися суми, що звільнялися від податку [4, арк. 25]. Податок на зарплату службовців і робітників бюджетних і госпрозрахункових організацій становив 5% і сплачувався установою [12, арк. 31].

Було визначено категорії населення, що звільнялися від подвірного податку: інваліди, громадяни старші 60 років, вдови або дружини мобілізованих до лав Червоної Армії за умови відсутності працездатних осіб, а також за відсутності корів, саду чи винограднику, а також особи, які обкладалися окремим податком у 135 крб. [4, арк. 52].

Педантичність німців була настільки високою, що вводилися досить екзотичні податки для населення. Так, взявши на облік всі велосипеди нова влада обклала їх податком [4, арк. 120; 9, арк. 31]. Було запроваджено і податок на собак. У Великоолександрівському окрузі річний податок за першу собаку становив 300 крб., на кожну наступну - по 400 крб. Податок не брався за собак поводитирів для сліпих, пастухів, лісників, охоронців [3, арк. 112]. У Голопристанському районі на собак сторожових, мисливських, шукачів та іншого корисного призначення податок становив 30 крб. на селі, 50 у місті, на безпородних - 60 крб. на селі, 100 крб. - у місті [4, арк. 154]. У Каланчацькому районі податок на собак становив 150 крб. [9, арк. 77]. Такі податки давали для держави суттєвий прибуток. Так, тільки по Костогризівській сільській управі (суч. с. Костогризове Цюруринського району) Олешківського району за 133 собаки у 1942 р. було сплачено 19.220 крб. (із 20.100 крб. планових) [13, арк. 146-149].

Нова влада з самого початку взяла під свій контроль і торгівлю. З січня 1942 р населенню заборонялося як продаж, так і обмін рогатої худоби, свиней, овець та різного молодняку без окремої на те санкції комендатури [4, арк. 11]. За Постановою Олешківського гебітскомісара від 11 грудня 1942 р. торгувати дозволялося два дні на тиждень по середах і неділях з 7-ї до 12-ї години дня. До продажу на базарах допускалися: продукти споживання всіх видів, які не підлягають обов'язковій здачі; продукти споживання всіх, які підлягають обов'язковій здачі при умові, коли продавець виконав свій план обов'язкової здачі і про це має довідку від місцевого районного коменданта; всі речі господарського і хатнього вжитку, одяг та взуття, коли вони належать власникові й продаються самим власником чи то іншою особою за його дорученням, а не перекупником-спекулянтном.

Заборонялося продавати на базарах: споживне і фуражне зерно, птицю та сіль; продукти споживання і речі, коли вони продаються як перекуплені зі спекулятивними намірами; всі єврейські речі, які придбані продавцем незаконно чи видані йому законним порядком для власних потреб, а не для продажу. Такі речі підлягали негайній конфіскації [13, арк. 15]. За розпорядженням гебітскомісара Каховського округу від 16 липня 1943 р. визначалися умови торгівлі на базарах виключно по неділях з 5 до 10 годин ранку. Дозволялося продавати продукцію власного виробництва, птицю, кролів, кіз, коней, рогату худобу, свиней та овець. Продаж дозволявся виключно в районі, де проживав продавець. Заборонялося перепродаж виробів і продуктів. Обладнання базарів покладалося на старост сільських управ, де розміщувалися базари. Каланчацькою райуправою Каховського округу такими селами були визначені Каланчак, Хорли, Новокиївка [9, арк. 64]. Рішенням Олександрштаттського окружного комісара від 18 грудня 1942 р. з 1 січня 1943 р. торгівля на базарах заборонялася. Усі лишки продуктів харчування повинні були продаватися до належних пунктів. Речі кустарного виробництва продавалися або до крамниць кооперації, або до німецьких крамниць (гашефтів) в Олександрштатті (Веливоолександрівка) або Кронау (Високопілля) [3, арк. 24].

Новий режим для формування соціальної бази в середовищі місцевого населення ввів облік осіб, які свого часу були піддані репресіям з боку радянської влади. Селищним управам наказувалося надати списки репресованих і засуджених НКВС, які вже повернулися до сіл і тих, які ще не повернулися, списки домовласників, які підпали під терористичні заходи радянської влади через арешти, заслання, відбирання дому. Надана інформація повинна була містити і відомості про те, що сталося з експропрійованою власністю чи оформлялося це документально як державна власність, чи передавалася третім особам, чи були продані з торгів. Обов'язково треба було вказати теперішніх власників будинків [11, арк. 81; 14, арк. 25; 8, арк. 33; 9, арк. 129]. Усе це було потрібно через те, що розпочалися звернення громадян про повернення будинків відібраних під час розкуркулення. Проте одержати майно назад можна було тільки з дозволу гебітскомісарів або за рішенням суду. Прагнучи максимально надати стихійному процесу повернення своєї власності розкуркуленими нова влада, визнаючи, що «...в цих будинках часто

мешкають люди, які ці будинки купили або давно працювали за будинки. Коли б кожний переселявся як хотів, то була б значна плутанина, яка б заважала відбудові». Тому, спираючись на положення на власність від 21 травня 1941 р., визначалося, що колишні репресовані мають у більшій мірі за собою важку долю і заслуговують у зв'язку з цим на широку допомогу. Їм треба надавати гарну квартиру або за можливістю повертати їх власні будинки. Права ж вимагати повернення житла вони не мають. Остаточне рішення по цьому питанню окупаційна влада вирішила винести по закінченню війни [7, арк. 90, 118; 9, арк. 115].

Таким чином, можна констатувати, що окупаційний режим застосовував методи і примусу, і заохочення, для формування приязливого ставлення до себе, що було викликано потребою організації ефективної роботи сільгосподарств та формування лояльно налаштованих прошарків окупованого населення.

Література:

1. Фомін А.В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941-1943 рр. За матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Фомін Андрій Володимирович. – Луганськ, 2007. – 23 с.; Власенко С.І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941-1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Власенко Світлана Іванівна. – К., 2007. – 18 с.; Ковальська Л.А. Сільське господарство Донбасу в роки Великої вітчизняної війни (1941-1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ковальська Леся Андріївна. – Донецьк, 2008. – 21 с.; Спудак І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в Рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Спудак Ірина Миколаївна. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
2. Райсхкомісаріат Україна [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія [сайт]. – Режим доступу до вид.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:ReichskommissariatUkraineMap.png> – Райхскомісаріат Україна. Адміністративний поділ.
3. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО), ф. Р-1520 Сільські управи Херсонщини, оп. 4, спр. 1 – Накази Габітскомісара Олександрштадта. 1941-1943 рр. 141 арк.
4. ДАХО, Р-1520, оп. 3, спр. 1 – Накази і розпорядження Голопристанської районної управи (Великокардашинська сільська управа). 1941-1944 рр. 222 арк.
5. Там само, оп. 1, спр. 2 – Накази і розпорядження Каланчацької районної управи. 1943 р., 206 арк.
6. Там само, оп. 13, спр. 6 – Розпорядження Райуправи, Райземуправи щодо порядку проведення сільгосп. робіт (Костогризівська сільська управа Олешківського районну). 1941-1942 рр. 218 арк.
7. Там само, оп. 14, спр. 1 – Накази, розпорядження Скадовської районної управи і райземуправи (Краснянська сільська управа Скадовського районну). 1942 рр. 186 арк.
8. Там само, оп. 11, спр. 2 – Накази і розпорядження Скадовської районної управи. 1942-1943 рр. 244 арк.
9. Там само, оп. 12, спр. 3 – Накази районної управи. (Керменчицька сільська управа Каланчацького району) 1942-1943 рр. 193 арк.
10. Там само, оп. 1, спр. 3 – Документи по адміністративному господарству громади «Олексіївка» (Каланчацький район). 1942-1943 рр. 57 арк.
11. Там само, оп. 17, спр. 1 – Розпорядження Олександрштадтської районної управи (Новогригорівська с/у). 1941-1942 рр. 143 арк.
12. Там само, оп. 13, спр. 2 – Накази Цюрупинської міської міліції (Костогризівська сільська управа Олешківського районну). 1940-1943 рр. 161 арк.
13. Там само, оп. 13, спр. 12 – Списки одноосібників та членів громад (Костогризівська сільська управа Олешківського районну). 1941-1942 рр. 190 арк.
14. Там само, оп. 6, спр. 2 – Розпорядження Нововоронцовської районної управи. 1941-1943 рр. 100 арк.